

УДК 881.161.2'22'27

Гринчишин М.М., аспірантка кафедри загального мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка

Проксемічні засоби вираження соціального статусу особи (на матеріалі художньої прози Івана Франка)

Статтю присвячено дослідженню ролі невербальних компонентів комунікації в художніх творах. Проаналізовано проксемічну поведінку комуніканта як маркера соціального статусу в асиметричних ситуаціях спілкування нижчий→вищий і вищий→нижчий. Виокремлено "лексичний каркас" вираження проксемічних засобів у тексті.

The article deals with the research of the role of functioning nonverbal components in the asymmetrical communicative situation. Special attention is being paid to the proxemics, the human use of space. "Lexical frame" of proxemic nominative groups is determined in the research.

Із 60-х років ХХ ст., відколи мовознавство вийшло за межі характеристики власне мовної системи, невербальні компоненти комунікації стали повноправним предметом мовознавчих досліджень. Насамперед, їх вивчали з погляду функцій у процесі комунікації [7; 9; 12; 13], як одиниці номінації [1; 5; 10; 11], засіб відображення невербальної поведінки та створення образу персонажа в художній літературі [4; 14; 15; 17].

Невербальні засоби комунікації все частіше стають предметом соціолінгвістичних досліджень [2; 3; 16]. Не існує єдиної думки щодо складу невербальних компонентів спілкування, їх класифікація створюється на основі різних критеріїв. Комунікативно-релевантними невербальними компонентами комунікації є просодичні, кінетичні, такесичні, проксемічні засоби [8, с. 80].

У статті розглянемо проксемічний маркер як засіб вираження соціального статусу особи (на матеріалі художньої прози Івана Франка). Ставимо завдання розкрити роль проксемічного маркера в асиметричних ситуаціях спілкування нижчий→вищий і вищий→нижчий.

Проксеміка – це наука про комунікативний простір, про те, як людина усвідомлює і застосовує його [10, с. 458]. Основні категорії проксеміки – це міжособистісна дистанція (відстань між людьми під час спілкування) та просторова орієнтація (орієнтація людей по відношенню одно до одного).

Деякі дослідники визначають проксеміку як сприйняття, використання і конструювання простору з комунікативною метою, оскільки очеви-

дним є зв'язок між мікротериторією спілкування і соціальним станом комунікантів. Американський учений Е.Холл, який першим акцентував на ролі просторових чинників у комунікації, виділяє такі дистанції між комунікантами: інтимна (0-45 см), індивідуальна (45см-1,2 м), соціальна (1,2 м-3,6 м) та публічна (3,6 м і далі) [див: 8, с. 220]. Асиметрична ситуація спілкування нижчий→вищий передбачає дотримання соціальної дистанції. Доведено, що комуніканти з рівними соціальними статусами намагаються зменшити комунікативну дистанцію, а нерівність соціальних статусів передбачає її збільшення.

Хоча проксемічний невербальний компонент (проксема) є просторовим фоном будь-якого акту безпосереднього спілкування [6, с. 4], проксема в тексті художніх творів трапляється не так часто. Тому, здавалося б, прийнятною є думка про те, що проксемічна поведінка – характерна особливість творів другої половини ХХ ст. [11, с. 21]. Однак твори Івана Франка, написані значно раніше, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., заперечують попередню тезу.

1. Асиметрична ситуація спілкування нижчий→вищий: взаємодія проксемічного маркера і соціальних ролей.

1.1. Дотримання соціальної дистанції є обов'язковою умовою в субординативних ситуаціях спілкування, де комуніканти виконують різні соціальні ролі. Початок розмови, а подекуди і вся розмова характеризується типовим місцезнаходженням комуніканта з нижчим соціальним статусом.

– Підсудний→суддя: " <...> по хвилі ввійшли два селяни в латаних кожухах, поклонилися ни-

зько і **станули при дверях** <...> " (Перехресні стежки, т.20, с. 310).

– Патер→пріор монастиря: " – Я хотів просити вас, *clarissime*, – **зачав патер, зупиняючись край порога** <...> " (Чума, т.16, с. 300).

– Робітник→пан принципал (роботодавець): " **А Матій тим часом стояв у світлиці близько порога і розглядався довкола** <...> " (Voа constrictor, т.14, с. 422).

– Селянин→священик: " **Василь уклонився до колін і став при дверях, ждучи, аж поки панотець не скінчат снідати** " (Навернений грішник, т.14, с. 332).

– Війт→повітовий староста: " <...> на поклик пана старости, справді ввійшов згаданий начальник громадський і, поклонившись низенько, **зупинився біля дверей** " (Острий-преострий староста, т.20, с. 45).

Комунікант з підлеглим соціальним статусом вибрав значну комунікативну дистанцію, межею якої було місце біля дверей чи поріг.

1.2. Для комуніканта в асиметричній ситуації спілкування *нижчий*→*вищий* не властиве вільне корегування комунікативної дистанції, особливо її зменшення. Рідко підлеглий комунікант зменшує відстань спілкування з власної ініціативи, а якщо це і трапляється, то тільки для досягнення певної мети (наприклад, у ситуації прохання).

– Робітник→підмайстер: " – **Пане підмайстер, – озивається робітник, підступаючи два кроки** " (Муляр, т.15, с. 62).

У разі необхідності відстань зменшується, але досить часто підлеглий комунікант зразу ж повертається на вихідну позицію, тобто знову збільшує дистанцію:

– Робітник→пан принципал (роботодавець): " **Матій підійшов ближче і считав притишенням голосом** <...> **сказавши се, скулився, згорбився і відійшов к порогові** <...> " (Voа constrictor, т.14, с. 422).

Почуття тривоги, невпевненості змушує соціально-підлеглого комуніканта штучно розширювати комунікативну дистанцію, використовуючи при цьому різні предмети.

– Священик→пані: " – **Га! Що се? То ви, пані? – лепотів переляканий о. Нестор, ухопившись за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним та панею** " (Основи суспільності, т.19, с. 238).

1.3. У суспільстві існує певне уявлення про прийнятну дистанцію при спілкуванні з вищим за соціальним статусом, і дотримання цієї дистанції є нормою етикету:

– Жандарм→пані: " **Наблизившись, жандарм ще раз салютував перед панею і зупинився в такім віддаленні, якого вимагало ушанування для пані графині** " (Основи суспільності, т.19, с. 321).

– Селяни→паніч: " **Легкії замітки селян в тім згляді приймав за образу і гнівався, если**

вони занадто к ньому зближались " (Петрії і Добвущуки, т.14, с. 138).

1.4. Обов'язком комунікантів з нижчим соціальним статусом є "зробити дорогу", "дати місце" соціально-домінантному співрозмовнику.

– Селяни→пан староста: " **Селяни мовчки поклонилися йому і зробили йому дорогу, якою він, випростований як свічка, пройшов аж до подіуму** <...> " (Перехресні стежки, т.20, с. 442).

– Селяни→священик: " <...> **всі розступилися широко в дві лави, щоб пропустити панотця і його дам** " (Іригація, т. 18, с. 120).

– Селяни→комісар: " **Люди розступилися якось ліниво перед ним, даючи йому дорогу до стола** " (Великий шум, т.22, с. 303).

1.5. Окрім комунікативної дистанції, соціальний статус співрозмовників виявляється і в просторовій організації людей відносно один до одного. Розташування співрозмовників навпроти, як правило, свідчить про субординацію учасників спілкування та формальні стосунки між ними.

– Патер→пріор монастиря: " **І знов патер Гаудентій у пріоровій келії, з покірливим і приниженим видом, сидить насупроти отця пріора, готов слухати, пощо той велів покликати його** " (Чума, т.16, с. 312).

Комунікант із нижчим соціальним статусом, щоб підкреслити існуючу нерівність, сам обирає місце навпроти.

– Селянин→пан (адвокат): " **Старий** <...> **сів на низенькім сидженні напроти Євгенія. Сей просив його сідати поруч себе, але старий не захотів. – Ні, ні, буде з мене і тут!** " (Перехресні стежки, т.20, с. 322). Ймовірно тут зіграло роль і вертикальне розміщення в просторі, тобто сісти нижче означає показати тим свій нижчий статус.

Для позначення комунікативно значущих невербальних компонентів спілкування використовується термін "номінація невербальних компонентів". Проаналізувавши проксемічну поведінку комунікантів з нижчим соціальним статусом в асиметричних ситуаціях спілкування, доцільно виділити лексичний каркас – сукупність ключових мовних одиниць, які мають потенційну здатність поєднуватися з іншими лексичними одиницями для опису невербальної поведінки комунікантів [2, 9]. Лексичний каркас номінацій формують групи дієслів, іменників та прислівників.

До складу дієслів потрапляють одиниці зі статичною ознакою – *стати*, *зупинитися*. Поширеними є дієслова, що вказують на збільшення відстані між комунікантами – *відійти*, *відступити* (*цофнутись*), *розступитися*, *зробити* (*дати*) *дорогу* (*місце*). Поодинокі трапляються лексеми на позначення руху в напрямку до співрозмовника: *наблизитися* (*зблизитися*), *підійти*.

Серед іменників найчастіше трапляються слова на позначення місця – *двері*, *поріг*, які разом з

прийменниками утворюють такі варіанти: *при дверях, біз дверей, біля дверей; близько порога, край порога*. Іменник *крок* у поєднанні з числівником (два, три) конкретизує відстань між комунікантами.

У складі прислівників знаходимо одиниці *наперед, широко, напроти (наспроти), ближче*.

Можемо зробити перший висновок: комунікант з нижчим соціальним статусом не ініціює вільне переміщення в просторі, а вибирає найбільшу комунікативну дистанцію й намагається зберегти її, щоб показати своє залежне становище.

2. Асиметрична ситуація спілкування вищій→нижчий: взаємодія проксемічного маркера і соціальних ролей.

2.1. Соціально-домінантні індивіди активно регулюють та модифікують своє положення в просторі. Регуляція просторового контакту в горизонтальній площині проявляється у зміні дистанції між партнерами, причому комунікативно-домінантний індивід схильний до зменшення дистанції.

– Пан староста повітовий→сільський вїт: " – Ну? – буркнув до нього пан староста. Мужик мовчав і поклонився ще раз, ще нижче. Пан староста **встав** зі свого місця і **наблизився** до мужика" (Острий-преострий староста, т.20, с. 45).

Спостерігаємо порушення комунікантом з вищим соціальним статусом особистого простору співрозмовника.

– Повітовий староста→пан: "І нараз зупинився, **приступив до мене майже ніс до носа** і запитав **швидко і остро** <...> " (Острий-преострий староста, т.20, с. 42).

Окрім права на вільне переміщення в просторі, комунікант з вищим статусом має право змінювати комунікативну дистанцію і за допомогою наказів, відданих співрозмовникові:

– Суддя→підсудний: " – **Ближче сюди!** – застигав він. Селяни **зробили два кроки** і знов зупинилися. – **Ближче сюди!** – знов застигав суддя і почервонів на лиці. Селяни знов **рушили несміло наперед**, аж возний узяв їх за плечі і, **попихаючи, поставив перед судейським столом**" (Перехресні стежки, т.20, с. 310).

2.2. Комунікант з вищим соціальним статусом збільшує дистанцію з метою захисту свого статусу, несхвалення вчинків чи слів співрозмовника.

– Пан принципал (роботодавець)→будовничий: " – **Брехуном?** – запитав Леон і **відступився о крок назад**, міряючи **будовничого задуфалом поглядом** " (Борислав сміється, т. 15, с. 340).

– Боярин→смерд: "**Він відступив два кроки назад і прошибаючим, з гнівом і погордою змішаним поглядом мірив бідного Максима з ніг до голови**" (Захар Беркут, т.16, с. 35).

2.3. Якщо для нижчого соціального статусу релевантним маркером комунікативної дистанції є *двері*, то для вищого таким відповідником є *стіл*. Місце за столом здатне позначати статус комунікантів: хто сидить за чільним місцем, той володіє вищим соціальним статусом:

– Генерал→солдати: "**Тільки один пан, що сидів на почеснім місці кінець стола, не рушився з місця і, злегка прижмуривши очі, дивився на Гриця. Никодим провадив його до того пана, котрого тут усі вважали найважливішою особою**" (Гриць і панич, т.21, с. 278).

Право займати чільні місця за столом мають і комуніканти старші за віком: "<...> **займали місця вільно, де кому подобалося. Брати тільки судового радника та обох депутатів попросили зайняти найвищі місця, що, зрештою, їм належало й за віком**" (Лель і Полель, т.17, с. 346).

4. Комунікант з вищим соціальним статусом визначає та корегує просторову організацію людей відносно один до одного. Як уже зазначалося, на субординацію соціальних стосунків указує розміщення комунікантів (навпроти). Можна виокремити ще й інші маркери. Так, відвертання, обертання плечима до співбесідника є характерним виявом зневаги, погорди до нього, а також знаком, що розмову закінчено. На таку поведінку мають право лише соціально-домінантні комуніканти.

– Панич→священик: "**Та Адаць [панич] навіть не дивився на нього [священника], а привітавшись з ним, зараз, панським звичаєм, обернувся до нього плечима і почав розмовляти з матір'ю**" (Основи суспільності, т.19, с. 212).

– Панич→панич, виходець із села: " – О, – сказав він <...> і з згйдним усміхом **обертаючись плечима до Бориса**" (Не спитавши броду, т.18, с. 378).

– Панич→селяни: "**І, не чекаючи на відповідь, панич відвернувся, щоб іти геть від них**" (Основи суспільності, т.19, с. 333).

– Суддя→підсудний: "**Але чимале було здивування братів, коли суддя відвернувся від них і велів їх випроводити**" (Петрії і Довбушуки, т. 14, с. 86).

– Пан принципал (роботодавець)→будовничий: " – **Постарасьмоь обійтися без такого геніального будовничого!** – І Леон **гордо відвернувся на знак, що бесіда скінчена**" (Борислав сміється, т.15, с. 341).

Як засвідчили два останні приклади, більш високий соціально-рольовий статус дозволяє домінантному комуніканту керувати діями співрозмовника, не аргументуючи свої вчинки вербально.

Релевантними для позначення проксемічних засобів в асиметричній ситуації спілкування вищій→нижчий є дієслова зі значенням руху до чогось (когось): *наблизитися, приступити*, або

від чогось *відвернутися, відступити, обернутися (плечима)*, серед іменників – слово *стіл*. Вищий статус маркується за допомогою прикметників, які вже у своїй семантиці містять ознаку високої статусної позиції (лексеми, що вказують на професійну / інституційну належність): *судейський (стіл), урядовий (стіл), старший (кінець стола), найвище (місце)*.

Як ми переконалися, комунікант з вищим соціальним статусом визначає дистанцію спілкування, а також корегує її. Соціальнопідлеглий комунікант намагається зберігати дистанцію або збільшувати її в процесі комунікації, а комунікант з вищим статусом – зменшити. Важливим засобом вираження соціальних статусів співрозмовників є також їхня взаємна орієнтація в просторі: при субординації комуніканти займають місця навпроти одно одного, при рівності статусів – поряд. Інформація про статусні відношення підкріплюється й лексичним каркасом вираження проксемики: в асиметричній ситуації *нижчий*→*вищий* переважають дієслова на позначення статичної поведінки, а в ситуації *ви-*

щий→*нижчий* – слова із значенням руху до чогось (від чогось).

Джерела

- Борислав сміється // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976-1986. – т. 15. – 1978. – С. 256-480.
 Великий шум // Там само. – т. 22. – 1979. – С. 208-317.
 Гриць і панич // Там само. – т. 21. – 1979. – С. 217-287.
 Захар Беркут // Там само. – т. 16. – 1978. – С. 7-155.
 Іригація // Там само. – т. 18. – 1978. – С. 119-147.
 Лель і Полель // Там само. – т. 17. – 1978. – С. 283-473.
 Навернений грішник // Там само. – т. 14. – 1978. – С. 307-307.
 Не спитавши броду // Там само. – т. 18. – 1978. – С. 325-464.
 Основи суспільності // Там само. – т. 19. – 1979. – С. 144-341.
 Острий-преострий староста // Там само. – т. 20. – 1979. – С. 38-57.
 Перехресні стежки // Там само. – т. 20. – 1979. – С. 173-463.
 Петрії і Довбушуки // Там само. – т. 14. – 1978. – С. 7-245.
 Муляр // Там само. – т. 15. – 1978. – С. 59-64.
 Чума // Там само. – т. 16. – 1978. – С. 300-335.
 Voа constrictor // Там само. – т. 14. – 1978. – С. 370-443.

Література

1. Барташева Г.И. Способы вербальной репрезентации социально-дейтической информации, содержащейся в невербальных компонентах коммуникации // *Нова філологія*. – 2004. – Вип. 1 (20). – С. 21-27.
2. Барташева Г.И. Взаємодія невербальних та вербальних компонентів ситуації комунікативного домінування в англомовному дискурсі: Автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.02 / Харк. нац. ун-т. – Харків, 2004. – 20 с.
3. Барташева Г.И. Автономне функціонування невербальних компонентів у комунікативній ситуації домінування // *Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка*. – 2004. – Вип. 17. – С. 82-86.
4. Босак Н.Ф., Копусь О.А. Семантика жестів у мові художнього твору // *Вісник ХНУ. Серія: Філологія*. В. 42. – 2004. – № 632. – С. 188-191.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка) // *Вопросы языкознания*. 1981. – №1. – С. 36-47.
6. Галичев А.И. Кинетический и проксемический компоненты речевого общения: Автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Моск. гос. ун-т. – М., 1987. – 22 с.
7. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: Наука, 1981. – 88 с.
8. Грейдина Н.Л. Основы коммуникативной презентации. – М.: Восток – Запад, 2005. – 384 с.
9. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 83 с.
10. Крейндин Г.Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
11. Крет О.Д. Невербальні компоненти та невербальна комунікація (до проблеми визначення термінів) // *Вісник СумДУ*. – 2005. – №6 (78). – С. 16-23.
12. Лабунская В.А. Невербальное поведение: Социально-перцептивный подход. – Ростов: Изд-во Рост. ун-та, 1986. – 135 с.
13. Солощук Л. В. Посмішка як мімічний жест та її роль в англомовному діалогічному дискурсі // *Новітня філологія*. – Миколаїв, 2005. – Вип. 1. – С. 6-13.
14. Ставицька Л. О. Гендерні виміри невербальної комунікації у художньому тексті // [http // www.nbuv.gov.ua / Articles /KultNar/knp49_1/so...](http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp49_1/so...)
15. Чанышева З. З. Отражение в тексте социально маркированных паралингвистических речевых особенностей // *Сб. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца*. – М., 1978. – Вып. 134. – С. 210-236.
16. Шейгал Е. И., Черватюк И. С. Власть и речевая коммуникация // *Известия РАН. Серия литературы и языка*. – 2005. – т. 64. – № 5. – С. 38-45.
17. Шелгунова Л. М. Указание на рече-жестовое поведение персонажей как средство создания образа в русской повествовательной реалистической художественной прозе. – Волгоград: Волгоградский пединститут, 1979. – 80 с.